

DOI: 10.15276/ETR.03.2024.3
DOI: 10.5281/zenodo.12691840
UDC: 658.338
JEL: M21

АНТИКРИЗОВІ НАПРЯМКИ РОЗВИТКУ ПІСЛЯВОЄННОГО ПІДПРИЄМНИЦТВА В УКРАЇНІ

ANTI-CRISIS DIRECTIONS OF DEVELOPMENT OF POST-WAR ENTREPRENEURSHIP IN UKRAINE

Olha S. Brahina, PhD in Economics, Associate professor
Odesa Polytechnic National University, Odesa, Ukraine
ORCID: 0000-0002-2050-552X
Email: braginaos@ukr.net

Mariia Ye. Bondarchuk, PhD in Economics, Associate professor
Odesa Polytechnic National University, Odesa, Ukraine
ORCID: 0000-0001-5895-4868
Email: marybond5813@gmail.com

Received 09.04.2024

Брагіна О.С., Бондарчук М.Є. Антикризові напрямки розвитку післявоєнного підприємництва в Україні. Науково-методична стаття.

В статті авторами досліджено пріоритетні напрямки розвитку післявоєнного підприємництва в Україні. З метою оцінки підприємницької діяльності в умовах воєнного стану досліджено показники прибутковості підприємств та визначено їх динаміку. Особливе місце в процесі дослідження займає аналіз зареєстрованих юридичних осіб та фізичних осіб-підприємців. Досить вагомими та показовими в оцінці діяльності підприємництва є проаналізовані показники обсягу реалізованої промислової продукції та індекси промислової продукції. В роботі охарактеризовано державні та донорські програми, приватні ініціативи ЄС щодо підтримки підприємців в умовах війни, визначено антикризові напрямки розвитку підприємництва.

Ключові слова: торгівля, підприємництво, війна, розвиток, Європейський Союз, антикризові напрямки

Brahina O.S., Bondarchuk M.Ye. Anti-Crisis Directions of Development of Post-War Entrepreneurship in Ukraine. Scientific and methodical article.

In the article, the authors researched the priority areas of development of post-war entrepreneurship in Ukraine. In order to assess entrepreneurial activity in the conditions of martial law, profitability indicators of enterprises were studied and their dynamics were determined. A special place in the research process is occupied by the analysis of registered legal entities and individual entrepreneurs. The analyzed indicators of the volume of industrial products sold and indexes of industrial products are quite significant and indicative in the assessment of business activity. State and donor programs, private initiatives of the EU to support entrepreneurs in war conditions are characterized in the work, and anti-crisis directions of entrepreneurship development are determined.

Keywords: trade, entrepreneurship, war, development, European Union, anti-crisis directions

Військова агресія росії проти України викликала масштабні руйнування виробничого капіталу та інфраструктури, принесла людські жертви та соціальні втрати. Війна призвела до скорочення робочих місць і доходів, зменшення купівельної спроможності і обсягів накопичених активів. У 2022 р. національна економіка втратила 29,2% реального ВВП, а 14,5 млн. осіб змушені були покинути свої домівки. Більше 7 млн. осіб опинилися за межею бідності, а рівень бідності сягнув 24% населення. Експерти Світового банку і Єврокомісії оцінюють пошкодження від війни в Україні в період з 24 лютого 2022 р. до 24 лютого 2023 р. в сумі 134,7 млрд. дол. США, а потреби у відновленні – 410,6 млрд. дол. США [1].

Вітчизняний бізнес з початку повномасштабного вторгнення також зазнав значних збитків та руйнувань. За даними Міністерства цифрової трансформації, з початку війни досі 47 % підприємств зупинені або майже зупинені, а загальні прямі втрати малого та середнього бізнесу з 24 лютого оцінюються в 85 млрд. дол. США [2].

Аналіз статистичних даних, що відображають сучасний стан підприємництва в Україні на даний момент є доволі складним, оскільки на підставі Закону України «Про захист інтересів суб'єктів подання звітності й інших документів у період дії воєнного стану або стану війни» Державна служба статистики призупинила публікацію статистичної інформації на період дії воєнного стану або стану війни, а також упродовж трьох місяців після його завершення. Рішення про закриття доступу до відкритих даних у зв'язку з війною є частиною стратегії оборони України.

Актуальність досліджуваного в статті сучасного стану та пріоритетних напрямків розвитку післявоєнного підприємництва в Україні обумовили вибір теми дослідження, її мету та зміст.

Аналіз останніх досліджень та публікацій

Сучасний стан та визначення пріоритетних напрямків розвитку післявоєнного підприємництва в Україні досліджували такі вчені, як Авраменко Н., Бондар Т., Лебедченко В., Слуцький Б., Свіриденко Ю., Таран С., Шепотило О., Яворський П., Бондаренко Е., Пшеничний П., Гавриленко Н., Богдан Т. та інші.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Незважаючи на достатній рівень вивченості питання визначення пріоритетних напрямків розвитку післявоєнного підприємництва в Україні і досі лишається актуальним і потребує подальшого дослідження.

Метою статті є визначення пріоритетних напрямків розвитку післявоєнного підприємництва в Україні.

Основними завданнями статті виступають:

- здійснення аналізу допомоги бізнесу України в перемозі у війні;
- характеристика чистого прибутку (збитку) великих та середніх підприємств;
- проведення аналізу рентабельності операційної та всієї діяльності великих та середніх підприємств за видами економічної діяльності;
- здійснення аналізу стану та структури активів великих та середніх підприємств України;
- проведення аналізу стану та динаміки джерел формування активів великих та середніх підприємств України;
- аналіз кількості зареєстрованих юридичних та фізичних осіб-підприємців;
- дослідження індексів промислової продукції;
- виділення донорських програм, приватних ініціатив підтримки підприємців в умовах війни: державних, міжнародних та ЄС;
- виділення основних напрямків розвитку українських підприємств в післявоєнний період.

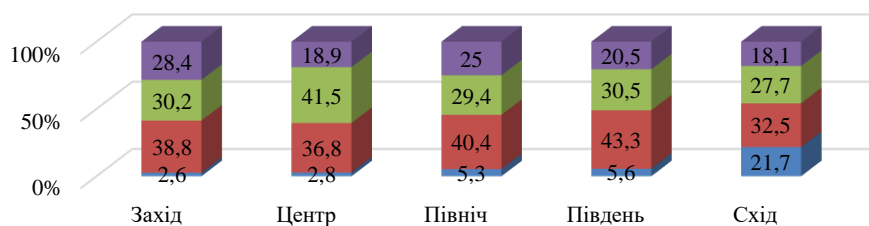
Виклад основного матеріалу дослідження

Бізнес виступає активним учасником боротьби за незалежність України. 93,4% – залучені в допомогу країні під час війни, близько 70% – безпосередньо у волонтерську діяльність. Від 32,5% (Схід України) до 43,3% (Південь України) власників/співвласників/керівників та працівників бізнесу самостійно, по змозі залучені до боротьби за незалежність. Для 41,5% респондентів Центральної України допомога армії (волонтерство, передача безоплатно/за собівартістю частини власної продукції, надання послуг тощо) – це важлива частина життєдіяльності їх колективу та бізнесу загалом.

Кожен п'ятий (а на Заході України – кожен третій) бізнес переконаний, що саме розвиток бізнесу, створення нових робочих місць, своєчасна та повна сплата податків – важливий внесок в перемогу України у війні з російською федерацією [3].

Аналіз допомоги бізнесу Україні в перемозі у війні свідчить, що підприємці надають допомогу здебільшого шляхом долучення до волонтерства, передачі безкоштовно чи по собівартості значної частини продукції та в міру своїх можливостей. Відмітимо, що допомога шляхом розвитку бізнесу, робочих місць та спроможності до сплати податків надається найбільше в західному та північному регіонах країни. Підприємства східного регіону найбільше за інші не мають можливості надавати допомогу у війні зв'язку зі значною частиною окупації даних територій.

За результатами опитування, здійсненого за сприянням Центра розвитку інновацій, Офісу з розвитку підприємництва та експорту, національного проєкту Дія.Бізнес спільно з Advanter Group за підтримки Європейського Союзу було проаналізовано, що заважає підприємцям відновлювати та розвинути бізнес.

- Допомога шляхом розвитку бізнесу, робочих місць та спроможності до сплати податків, %
- Допомога шляхом долучення до волонтерства, передачі безкоштовно чи по собівартості значної частини продукції, %
- Допомога кожного підприємця в міру можливості, %
- Немає можливості надати допомогу, %

Рисунок 1 Аналіз допомоги бізнесу України в перемозі у війні, %
Джерело: складено авторами за матеріалами [3]

Серед найбільш вагомих перешкод для відновлення та розвитку бізнесу варто виділити [4]:

- відсутність достатньої кількості платоспроможних клієнтів на внутрішньому ринку – 62%;
- непрогнозованість розвитку ситуації в Україні та на внутрішньому ринку – 48%;
- відсутність достатнього капіталу – 43%;
- непередбачувані дії держави, що можуть погіршити стан бізнесу – 29%;

- недоступність кредитних коштів, зокрема програми «5–7–9», кредитів під 0% тощо – 28%;
- зруйнованість ланцюгів постачання – 26%;
- неефективна, довга, дорога логістика – 23%.

Вагоме значення при визначенні стану підприємництва посідає аналіз його прибутковості та рентабельності. Отже, аналіз чистого прибутку (збитку) великих та середніх підприємств представлено в табл. 1.

Таблиця 1. Чистий прибуток (збиток) великих та середніх підприємств за січень-вересень

Рік	Чистий прибуток (збиток), млн.грн	Підприємства, які одержали прибуток		Підприємства, які одержали збиток	
		у % до загальної кількості підприємств	фінансовий результат, млн.грн	у % до загальної кількості підприємств	фінансовий результат, млн.грн
січень-вересень 2019 року	254629,8	76,7	349397,7	23,3	94767,9
січень-вересень 2020 року	-89824,6	64,5	209117,4	35,5	298942,0
січень-вересень 2021 року	452957,7	76,3	545141,3	23,7	92183,6
січень-вересень 2022 року	-195799,0	58,9	225064,5	41,1	420863,5

Джерело: складено авторами за матеріалами [5]

Відповідно до даних представлених в таблиці 1 варто відмітити нестабільність фінансових результатів великих та середніх підприємств протягом досліджуваних років. Так, загальний чистий прибуток підприємств відмічається протягом 2019 та 2021 років, а збиток протягом

2020 та 2022 років. Позитивна динаміка відсотку прибуткових підприємств відмічається у 2019 та 2021 роках. Натомість відсоток підприємств, які отримали збиток збільшувалась у 2020 та 2022 роках.

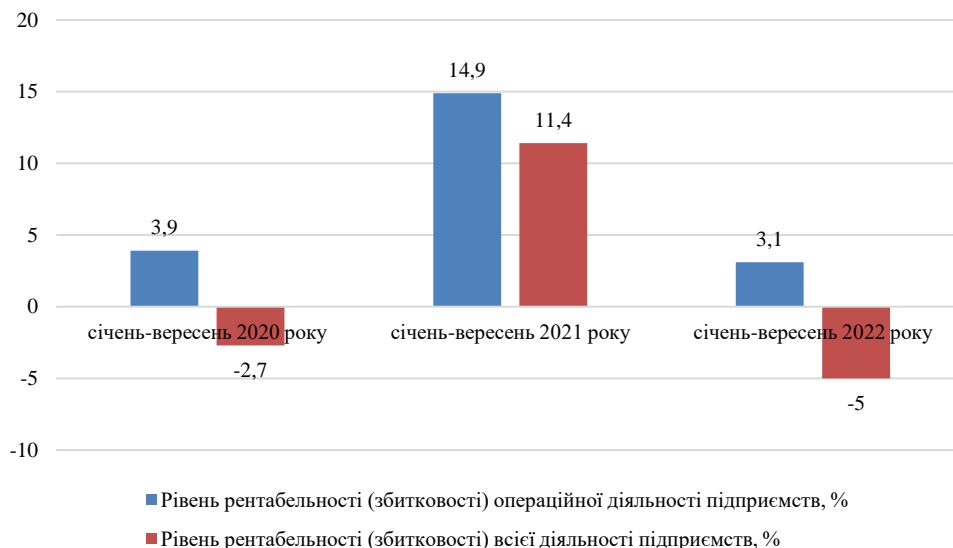

Рисунок 2. Рентабельність операційної та всієї діяльності великих та середніх підприємств за видами економічної діяльності за січень-вересень

Джерело: складено авторами за матеріалами [5]

Аналізуючи дані рентабельності операційної діяльності великих та середніх підприємств зазначимо, що за останні чотири роки вона має позитивний характер, сягаючи найбільших значень у 2019 та 2021 роках, зокрема 10,2% та 14,9

відповідно. Досліджуючи значення рівня рентабельності всієї діяльності підприємств відмітимо збитковість у 2020 та 2022 роках, зокрема -2,7% та -5,0% відповідно.

Таблиця 2. Аналіз стану та структури активів великих та середніх підприємств України станом на 30 вересня (складено авторами за матеріалами [5])

Роки	Назва активу						Всього активів
	Необоротні активи		Оборотні активи		Необоротні активи та групи вибуття		
	Сума, млн.грн.	Питома вага, %	Сума, млн.грн.	Питома вага, %	Сума, млн.грн.	Питома вага, %	Сума, млн.грн.
2019	3250466	48,69	3421078	51,24	4478,1	0,07	6676022
2020	3212382	46,12	3748009	53,81	4570	0,07	6964961
2021	3565732	43,77	4576641	56,18	4059,5	0,05	8146433
2022	3426097	42,89	4559323	57,07	3463,1	0,04	7988883

Джерело: складено авторами за матеріалами [5]

Відповідно до даних стану активів великих та середніх підприємств України зазначимо, що протягом досліджуваних років відбувається їх зростання. За винятком невеликого падіння у 2022 році.

Аналіз динаміки активів підприємств показав їх коливання протягом досліджуваних періодів. Так, у 2020 році відмічається скорочення необоротних

активів та збільшення оборотних активів і необоротних активів та груп вибуття. У 2021 році відбулося зростання як необоротних, так і оборотних активів, за винятком лише необоротних активів та груп вибуття, темп зміни яких склав 88,83%. 2022 рік характеризується скороченням всіх активів.

Таблиця 3. Аналіз стану та динаміки джерел формування активів великих та середніх підприємств України станом на 30 вересня

Роки	Назва джерела формування активу							
	Власний капітал		Довгострокові зобов'язання і забезпечення		Поточні зобов'язання і забезпечення		Зобов'язання, пов'язані з необоротними активами та групами вибуття та чиста вартість активів недержавного пенсійного фонду	
	Сума, млн.грн.	Темп росту, %	Сума, млн.грн.	Темп росту, %	Сума, млн.грн.	Темп росту, %	Сума, млн.грн.	Темп росту, %
2019	2164013,1	-	1017235,5	-	3494769,3	-	4	-
2020	1887027,2	87,20	1112084,5	109,32	3965771,5	113,48	77,5	1937,50
2021	2448392,7	129,75	1149355,3	103,35	4548575,3	114,70	109,7	141,55
2022	2226827,6	90,95	1260618,6	109,68	4501334,7	98,96	102,4	93,35

Джерело: складено авторами за матеріалами [5]

Відповідно до даних аналізу джерел формування активів відмітимо скорочення використання власних активів у 2020 (темп росту 87,2%) та 2022 році (темп росту 90,95%). У 2021 році відмічається зростання власного капіталу на

29,75%. Досліджуючи довгострокові зобов'язання варто відмітити стабільні темпи зростання протягом досліджуваного періоду. Поточні зобов'язання зростали впродовж 2019-2021 років. У 2022 році відбулося скорочення на 1,04%.

Таблиця 4. Кількість зареєстрованих юридичних осіб з розподілом за ознакою статі керівника станом на початок року

Рік	Загальна кількість юридичних осіб, одиниць	Юридичні особи, керівниками яких є			
		чоловіки		жінки	
		кількість, одиниць	частка, у % до загальної кількості	кількість, одиниць	частка, у % до загальної кількості
2020	1350627	960296	71,1	390331	28,9
2021	1395448	987977	70,8	407471	29,2
2022	1437009	1016341	70,7	420668	29,3
2023	1464953	1036980	70,8	427973	29,2

Джерело: складено авторами за матеріалами [5]

Аналіз кількості зареєстрованих юридичних осіб станом на початок року дає можливість дійти

висновку про позитивні зміни, свідченням чого є щорічне збільшення їх кількості.

Дослідження кількості зареєстрованих юридичних осіб з розподілом за ознакою статі керівника станом на початок року дає можливість дійти висновку, що на переважній більшості підприємств керівниками є чоловіки. Протягом

останніх чотирьох років відбувається збільшення як кількості чоловіків, так і кількості жінок серед керівників, проте структурні зміни є відносно стабільними.

Таблиця 5. Кількість зареєстрованих фізичних осіб-підприємців з розподілом за ознакою статі керівника станом на початок року

Рік	Загальна кількість фізичних осіб-підприємців осіб, одиниць	Фізичні особи-підприємці, керівниками яких є			
		чоловіки		жінки	
		кількість, одиниць	частка, у % до загальної кількості	кількість, одиниць	частка, у % до загальної кількості
2021	1855165	994368	53,6	860797	46,4
2022	1359002	721011	53,1	637991	46,9
2023	1422526	770147	54,1	652379	45,9

Джерело: складено авторами за матеріалами [5]

На відміну від позитивних змін, що відбувалися в динаміці юридичних осіб, аналіз кількості зареєстрованих фізичних осіб-підприємців станом на початок року дає можливість нам судити про значне їх падіння у 2022 році. У 2023 році відбулося незначне збільшення кількості зареєстрованих фізичних осіб-підприємців, сягнувши значення 1422526 од.

Досліджуючи кількість зареєстрованих фізичних осіб-підприємців в розрізі їх статі варто відмітити незначне переважання чоловіків серед керівників. Протягом останніх трьох років значних

структурних змін практично не відбулося, відмічаються лише незначні коливання.

Аналізуючи кількість активних підприємств України варто відмітити незначні коливання протягом 2020-2021 рр., зокрема 699,80 тис.од. та 698,77 тис.од. відповідно. Відчутне скорочення відмічається у 2022 році, сягнувши значення 659,76 тис.од. [5].

Одним з доволі показових показників, що характеризують стан підприємництва є індекс промислової продукції.

Таблиця 6. Індеси промислової продукції в Україні за 2020-2022 рр.

Місяць	Місяць до попереднього місяця			Місяць до відповідного місяця попереднього року		
	2020	2021	2022	2020	2021	2022
Січень	91,9	84,3	87,0	95,1	96,5	102,9
Лютий	101,1	100,3	87,4	99,0	95,8	89,9
Березень	103,7	111,1	57,2	93,3	102,6	46,3
Квітень	87,6	97,0	111,9	84,9	113,7	53,4
Травень	103,5	97,2	107,5	87,5	106,7	59,1
Червень	104,4	100,2	100,3	95,3	102,4	59,2
Липень	104,2	103,4	100,6	97,1	101,5	57,7
Серпень	96,5	96,8	101,9	95,9	101,9	60,6
Вересень	104,5	102,7	102,3	96,6	100,2	60,2
Жовтень	105,6	108,0	105,0	95,8	102,4	58,4
Листопад	101,2	100,0	99,3	100,5	101,2	58,1
Грудень	102,7	101,2	96,3	105,3	99,7	55,9

Джерело: складено авторами за матеріалами [5]

Дослідження індесів промислової продукції важливо оцінювати як порівняно з попереднім місяцем, а також в динаміці до відповідного місяця попереднього року. Досліджуючи динаміку індесів до попереднього місяця зазначимо можна дійти наступних висновків. У 2020 та 2021 роках відмічається незначне скорочення індесів у січні, квітні та серпні. 2022 рік характеризується скороченням індесу на початку року, зокрема в січні (87,0%), лютому (87,4%) та березні (57,2%), що напряму пов'язано з початком військової агресії. Починаючи з квітня по жовтень 2022 року можна відмітити незначні зростання індесу. Проте

рік звершився скороченням індесу до значень 99,3% у листопаді та 96,3% у грудні.

Вагоме значення має аналіз індесу промислової продукції в порівнянні до відповідного місяця попереднього року. Зазначимо, що протягом 2020 року відбувалося скорочення практично в кожному місяці, за винятком листопада та грудня. У 2021 році відмічають позитивна динаміка практично в кожному місяці. Найбільший спад індесу промислової продукції відмічається протягом всього 2022 року. Найбільше падіння відбулося у березні (46,3%) та у квітні (53,4%) порівняно з даними місяцями у 2021 році.

Таблиця 7. Обсяг реалізованої промислової продукції за 2020-2022 рр.

Роки	Обсяг реалізованої промислової продукції (товарів, послуг) без ПДВ та акцизу		З нього обсяг продукції, реалізованої за межі країни	
	млн.грн.	у % до загального обсягу реалізованої промислової продукції	млн.грн.	у % до обсягу реалізованої промислової продукції за видом діяльності
2020	2481148,5	100,0	710206,1	x
2021	3589379	100,0	1017675,9	x
2022	2813790,1	100,0	564097,2	20,0

Джерело: складено авторами за матеріалами [5]

Аналіз обсягу реалізованої промислової продукції дає можливість дійти висновку про зростання у 2021 році, значення якого склало 3589379,0 млн. грн. У 2022 році відмічається скорочення до значення 2813790,1 млн. грн. Відмітимо також, що обсяг продукції, реалізованої за межі країни у зв'язку з військовими діями у 2022 році зменшився практично вдвічі, склавши 564097,2 млн. грн.

Війна стала індикатором для українського бізнесу, проявивши його слабкі сторони та виявивши переваги. Увесь минулий рік підприємці вчилися стійкості, резистентності до змін, проявляли максимальну гнучкість і винахідливість, змінювали бізнес-моделі. І хоча внутрішній ринок є нестабільним, а бізнес повною мірою не адаптувався до воєнних реалій, українські компанії вже готуються до наступного кроку, що передбачає активне відновлення діяльності після нашої перемоги.

Дослідження наявності у бізнесу стратегії та бізнес-плану розвитку з урахуванням нових реалій показало, що 11,1% не мають та не бачать сенсу, 55,5% знаходяться в процесі обдумування та інтуїтивного управління, 7% мають стратегію, налагоджені базові елементи планування, зокрема фінансово, 20% мають стратегію та гнучко адаптують свої плани дій та лише 6% мають і адаптовану стратегію, і бізнес-план [4].

За результатами опитування, опублікованого на національному порталі Дія.Бізнес серед ключових рішень розвитку підприємництва на 2023 рік власники зазначали наступні:

- пошук нових клієнтів / каналів продажів – 68%;
- скорочення витрат – 52%;
- пошук фінансування – 41%;
- запуск нових напрямів бізнесу – 35%;
- антикризове управління – 33%;
- пошук партнерів на зовнішніх ринках – 32%;
- розвиток експорту – 30%;
- отримання заборгованості з клієнтів – 21%;
- скорочення персоналу – 20% [6].

Післявоєнне підприємництво в Україні може розвиватися шляхом впровадження антикризових стратегій та напрямків, спрямованих на відновлення та зміцнення бізнесу. Серед можливих антикризових напрямків розвитку можна виокремити наступні:

- диверсифікація продуктів та послуг – розширення асортименту продукції або послуг,

включення нових товарів або послуг, які відповідають потребам змінюваного споживчого попиту;

- цифрова трансформація – використання цифрових технологій для оптимізації бізнес-процесів, покращення ефективності та залучення нових клієнтів через онлайн-канали продажу;
- розвиток експорту – розширення географії збуту за рахунок вивчення нових зарубіжних ринків та розвитку експортних зв'язків;
- залучення додаткових джерел фінансування – пошук альтернативних джерел фінансування, таких як інвестиції від приватних інвесторів, кредитування підприємств або гранти від державних або міжнародних організацій;
- оптимізація витрат – проведення аудиту бізнес-процесів та зменшення невпорядкованих витрат для підвищення ефективності використання ресурсів;
- розробка адаптивних стратегій – розробка адаптивних стратегій, що дозволятимуть швидко реагувати на зміни на ринкові зміни та забезпечити стійкість розвитку;
- підтримка від держави – важливою частиною антикризових заходів є підтримка від держави через програми фінансової підтримки, податкові пільги, субсидії або інші заходи стимулювання.

Ці антикризові напрямки можуть допомогти підприємствам у подоланні труднощів та забезпеченні стійкого розвитку в умовах післявоєнної кризи.

На національному сайті відновлення України представлений план відновлення, що спрямований на прискорення стійкого економічного зростання [7]. Позитивним аспектом Плану відновлення України є те, що він представляє собою потенційну синергію на шляху до інтеграції в ЄС. У Плані належним чином висвітлені завдання щодо інтеграції в ЄС, синхронізації українського законодавства із Копенгагенськими критеріями та забезпечення взаємного доступу до ринків. Післявоєнна відбудова розглядається як інструмент досягнення відповідності України правилам та стандартам ЄС [8].

З початку вторгнення росії уряд України, попри негативні наслідки для держбюджету, запровадив низку урядових програм щодо підтримки підприємств в умовах війни. У перші дні війни було надане право фізичним особам-підприємцям та

юридичним особам з оборотом до 10 млрд. грн. сплачувати єдиний податок з обороту в обсязі 2%, скасовані мита, митні збори та податок на додану вартість (20%) на імпорتنі товари, скасований акциз та зменшене ПДВ на паливо до 7%,

звільнення фізичних осіб-підприємців 1-2 групи від сплати єдиного податку, запровадженій мораторій щодо ненарахування штрафів та пені для бізнесу та громадян.

Таблиця 8. Донорські програми, приватні ініціативи підтримки підприємців в умовах війни (державні)

Назва програми	Характеристика програми
1. Каталог українських експортерів (е-каталог)	Безкоштовний онлайн-сервіс, створений для налагодження прямих бізнес-контактів між іноземними компаніями та українськими виробниками товарів і послуг.
2. Компенсація за працевлаштування внутрішньо переміщених осіб	Програма підтримки роботодавців (надання компенсації роботодавцям за працевлаштування внутрішньо переміщених осіб)
3. Грантова програма «Робота»	Гранти для започаткування бізнесу, розвитку підприємництва та навчання. Спрямований на активізацію підприємницької діяльності та стимулювання створення робочих місць. Проект включає 6 грантових програм: мікрогранти для створення власного бізнесу; гранти для розвитку переробного підприємства; державне фінансування закладки саду; кошти для розвитку тепличного господарства; грант на реалізацію стартапу.
4. Програма з релокації українських виробництв	Розрахована на підприємства, які знаходяться у зоні активних бойових дій або території, де є загроза введення активних бойових дій. Пріоритет мають стратегічні підприємства та підприємства, які виробляють товари першої необхідності.
5. Програма доступного фінансування для експортерів під час війни «Кредити на виконання зовнішньоекономічних договорів за спрощеною процедурою»	Держава через інструмент Експортно-кредитного агентства виступає гарантом повернення виданих позик на виконання зовнішньоекономічних договорів (ЗЕД), що робить банківські кредити доступнішими для українських експортерів.
6. Ukrainian Food Platform	Перший український маркетплейс, що орієнтований на пошук імпортерів та просування українських харчових продуктів на закордонних ринках
7. «РЕ:старт. Безпечний простір для вашого бізнесу».	Проект спрямований на підтримку малого та середнього українського бізнесу, що опинився на межі закриття через фізичне розміщення в окупованих/ деокупованих/ постраждалих внаслідок воєнних дій територіях.

Джерело: складено авторами за матеріалами [9-12]

Однак на початок 2023 року більшість пільг для бізнесу суттєво переглянуті або скасовані. Саме тому українські підприємці у залученні ресурсів

для продовження діяльності почали віддавати перевагу отриманню міжнародних грантів (табл. 9).

Таблиця 9. Донорські програми, приватні ініціативи підтримки підприємців в умовах війни (міжнародні, ЄС)

Назва програми	Характеристика програми
1. Програма USAID «Конкурентоспроможна економіка України»	Грантова програма для підтримки безперервності та відновлення бізнесу, включно із переміщенням або відновленням бізнесу, розширенням на зовнішні ринки, а також підтримкою рівня наявних бізнес-можливостей та/або їхнім покращенням.
2. Проект з підтримки бізнесу «Biz For Ukraine»	Проект для українських компаній, які мають можливість дистанційно надавати сервісні послуги для іноземних компаній.
3. The Supply Chain Resilience (SCR) platform	Платформа передбачає пошук міжнародних партнерів, захист міжнародних ланцюгів постачання (збереження, реструктуризація або заміна існуючих ланцюгів), а також пошук/пропозицію сировини, деталей, компонентів та послуг, необхідних для підтримки виробництва.
4. Do Business With Ukrainians	Проект, спрямований на заохочення американських і світових міжнародних компаній підтримувати український бізнес. B2B-платформа дає можливість іноземним замовникам працювати з перевіреними малими та середніми бізнесами з України, а українським підприємцям – отримати нові контракти із західними компаніями.
5. ReadyForEU	Допомога підприємцям та підприємствам скористатися перевагами внутрішнього ринку ЄС. Проект розрахований на українських малих та середніх підприємців, котрі постраждали від війни, а також на новий український бізнес.
6. Програма розширення можливостей жіночого підприємництва	Для жінок, які втратили джерела доходів для забезпечення своєї родини через війну, яка триває в Україні.

Джерело: складено авторами за матеріалами [9-12]

Вартість збитків і втрат від російської агресії вже сягають рекордних величин, а падіння реального ВВП в Україні є більш глибоким, ніж у більшості країн, які мали досвід збройних конфліктів. У той же час Україні вдалося утримати макрофінансову стабільність і залучити значні обсяги міжнародної допомоги, що позитивно впливатиме на перспективи післявоєнного відновлення [8].

Сьогодні можна спостерігати як акули бізнесу, а також підприємства середнього та малого бізнесу створюють і випробовують нові стратегії для масштабування та розвитку. Отже, аби бути успішними на ринку не тільки внутрішньому, а й міжнародному були виділені основні напрямки розвитку українських підприємств в післявоєнний період [9-12]:

1. Адаптація та зміна бізнес-моделей. Українські підприємці досить швидко відреагували на потреби воєнного часу. Багато підприємств перепрофілювали виробництва на забезпечення потреб ЗСУ. Післявоєнний період також потребуватиме від підприємців перепрофілювання, розширення діапазону виробництва і відкриття нових сфер діяльності. У такий спосіб підприємці намагатимуться застрахувати себе від втрат у нестабільні часи.

2. Креативний підхід та персоналізація. Щоб втриматися на ринку й завоювати прихильність клієнтів, підприємцям потрібно буде використовувати різноманітні креативи та персоналізувати підхід до потенційного споживача.

3. Цифровізація. На сьогоднішній день бізнес розглядає діджитал-технології як стимулятор росту. Активно використовуються новітні IT-рішення: штучний інтелект, чат-боти, засоби зв'язку з клієнтами. Тож присутність компанії в онлайні стала обов'язковою. Електронна комерція дасть можливість підприємцям уникнути певних ризиків.

4. Партнерство. Українські підприємці з перших днів війни підтримують один одного шляхом налагодження корисних контактів та порадами, що не втратить своєї актуальності і в післявоєнний період. В умовах руйнувалися логістичних ланцюгів, нестачі сировини, угоди про партнерства можуть формуватися навіть з колишніми конкурентами. Внаслідок такої

колаборації підприємці зможуть захистити свої бізнеси та підсилити один одного.

5. Гранти. Рятівною можливістю для бізнесу можуть стати також гранти. Сьогодні в Україні працює багато програм – як від міжнародних, так і від державних донорів. І бізнес може отримати кошти на запуск, масштабування та розвиток від 1000 дол. США й до 270 000 дол. США.

6. Глобалізація. Одним із найважливіших інструментів українського підприємництва під час війни стала економічна глобалізація. Так українські підприємці вже зараз створюють і розвивають бізнес, який не тільки залишиться на внутрішньому ринку, а й інтегрується за кордоном.

7. Готовність відповідати міжнародним стандартам. Сертифікація, отримання дозвільних документів є обов'язковою умовою для виходу компанії на ринок ЄС. Так само, як і сталонна якість продукції або послуги та надійність у виконанні замовлень.

Європейці дуже вибірково ставляться до обрання партнерів. Тож закріпитися в міжнародному бізнес-середовищі зможуть лише ті компанії, що відповідають стандартам і мають гарну репутацію в країні походження. Для українського бізнесу це нагода не тільки експансувати ринок, а й перейняти бізнес-традиції, що матиме також вплив на культуру ведення бізнесу всередині держави.

Висновки

Незважаючи на руйнівний вплив військових дій національна економіка поступово адаптується. Відмічається налагодження ситуації з експортом українських товарів та послуг і зменшення дефіциту платіжного балансу в наслідок скорочення імпорту тих товарів, виробництво яких можливе всередині країни. Перед урядом постає важливе завдання щодо створення умов для реалізації товарів на експорт з більшою доданою вартістю, а також нарощення потенціалу оборонно-промислового комплексу.

Навіть в умовах військового конфлікту український бізнес демонструє стійкість та прагнення до розвитку. Вітчизняні підприємці продовжують свою економічну діяльність попри наявні труднощі, зберігають віру в себе та будують амбітні плани на відновлення в післявоєнний час.

Abstract

The full-scale military invasion of the Russian Federation in February 2022 caused significant damage to the Ukrainian economy. The war caused obstacles in the sphere of foreign and domestic trade, disruption of transport and logistics processes, outflow of personnel abroad or partial movement of labor resources within the country, occupation of territories, destruction, looting of enterprises, which certainly affected the ability of entrepreneurship to fully function. This made it necessary to study the impact of war on the state of entrepreneurship of Ukraine.

The purpose of the article is to study the state and identify priorities for the restoration and further development of entrepreneurship in the post-war period.

In the course of the research, a set of methods was used, in particular, methods of economic and statistical analysis, system analysis and scientific abstraction, synthesis and generalization, methods of graphical analysis.

In order to assess the entrepreneurial activity during martial law, the indicators of profitability of enterprises were studied and their dynamics were determined. In the course of the study, the state, structure and dynamics of assets of enterprises, as well as the sources of their formation, were analyzed. A special place in the research process is occupied by the analysis of registered legal entities and individual entrepreneurs.

The article describes state and donor programs, private initiatives of the EU to support entrepreneurs in war conditions, and defines priorities for the post-war development of entrepreneurship in Ukraine.

Список літератури:

1. Бондар Т. Фінансово-економічні наслідки війни. [Електронний ресурс] – Режим доступу: https://lb.ua/blog/tetiana_bohdan/550614_finansovoeconomichni_naslidki.html.
2. Слуцький Б. Бізнес в умовах війни: що заважає підприємцям працювати. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://www.unian.ua/economics/finance/stalo-vidomo-yak-ukrajinskiy-biznes-ogovtuetsya-vid-pershogo-shoku-viyini-novini-ukrajina-11874339.html>.
3. Центр розвитку інновацій. Регіональні результати дослідження стану та потреб бізнесу в умовах війни. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://cid.center/regional-results-of-the-study-of-the-state-and-needs-of-business-in-wartime>.
4. Дія. Бізнес. Стан та потреби бізнесу в умовах війни: результати опитування. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://business.diia.gov.ua/cases/novini/stan-ta-potrebi-biznesu-v-umovah-vijni-rezultati-opituvanna>.
5. Державна служба статистики України. Частка реалізації підприємствами роздрібною торгівлі товарів, вироблених на території України (2020-2022). [Електронний ресурс] – Режим доступу: https://ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2018/sr/chprt/chprt2017_u.htm.
6. Career Hub. Аналіз поточного стану та пропозиції щодо покращення умов для підприємництва в Україні. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://careerhub.in.ua/doslidzhennya-analiz-aktualnogo-stand>.
7. Відновлення України. Проекти національної програми. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://recovery.gov.ua/project/program/boost-business-environment?projectId=6>.
8. Богдан Т. План відновлення України: сильні та слабкі сторони. [Електронний ресурс] – Режим доступу: https://lb.ua/blog/tetiana_bohdan/526637_plan_vidnovlennya_ukraini_silni.html.
9. Слуцький Б. Війна змінила все: які виклики долали громадяни та бізнес минулого року та до чого готуватися у 2023 році. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://bit.ly/4c5t29R>.
10. Дія. Бізнес. Грантові можливості (донори). [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://export.gov.ua/42-grantovi-mozhливosti-donori>.
11. Дія. Бізнес. Експорт під час війни. [Електронний ресурс] – Режим доступу: https://export.gov.ua/business_during_war.
12. Міністерство економіки України. «Робота: Гранти від держави на відкриття чи розвиток бізнесу. [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://bit.ly/3X8y2WT>.

References:

1. Bohdan, T. (2023). Financial and economic consequences of the war. Retrieved from: https://lb.ua/blog/tetiana_bohdan/550614_finansovoeconomichni_naslidki.html [in Ukrainian].
2. Slutsky, B (2022), Business in conditions of war: what prevents entrepreneurs from working (2022). Retrieved from: <https://www.unian.ua/economics/finance/stalo-vidomo-yak-ukrajinskiy-biznes-ogovtuetsya-vid-pershogo-shoku-viyini-novini-ukrajina-11874339.html> [in Ukrainian].
3. Center for Innovations Development (2022). Regional results of the study of the state and needs of business in wartime. Retrieved from: <https://cid.center/regional-results-of-the-study-of-the-state-and-needs-of-business-in-wartime> [in Ukrainian].
4. Action. Business (2022). State and needs of business in war conditions: survey results. Retrieved from: <https://business.diia.gov.ua/cases/novini/stan-ta-potrebi-biznesu-v-umovah-vijni-rezultati-opituvanna> [in Ukrainian].
5. State Statistics Service of Ukraine (2020-2022), Share of sales by retail enterprises of goods produced on the territory of Ukraine. Retrieved from: https://ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2018/sr/chprt/chprt2017_u.htm [in Ukrainian].
6. Career Hub (2022). Analysis of the current state and proposals for improving conditions for entrepreneurship in Ukraine. Retrieved from: <https://careerhub.in.ua/doslidzhennya-analiz-aktualnogo-stand> [in Ukrainian].

7. Recovery of Ukraine (2022). Projects of the national program. Retrieved from: <https://recovery.gov.ua/project/program/boost-business-environment?projectId=6> [in Ukrainian].
8. Bohdan, T. (2023). Recovery plan of Ukraine: strengths and weaknesses. Retrieved from: https://lb.ua/blog/tetiana_bohdan/526637_plan_vidnovlennya_ukraini_silni.html [in Ukrainian].
9. Slutsky, B (2023). The war changed everything: what challenges did citizens and businesses overcome last year and what to prepare for in 2023. Retrieved from: <https://bit.ly/4c5t29R> [in Ukrainian].
10. Action. Business (2022). Grant opportunities (donors). Retrieved from: https://export.gov.ua/42-grantovi_mozhливosti_donori [in Ukrainian].
11. Action. Business (2022). Export during war (retrieved from https://export.gov.ua/business_during_war) [in Ukrainian].
12. Ministry of Economy of Ukraine (2023), e-Work: Grants from the state for opening or developing a business. Retrieved from: <https://bit.ly/3X8y2WT> [in Ukrainian].

Посилання на статтю:

Брагіна О.С. Антикризисні напрямки розвитку післявоєнного підприємництва в Україні / О.С. Брагіна, М.Є. Бондарчук // *Економіка: реалії часу. Науковий журнал.* – 2024. – № 3 (73). – С. 22-31. – Режим доступу: <https://economics.net.ua/files/archive/2024/No3/22.pdf>.
DOI: 10.15276/ETR.03.2024.3. DOI: 10.5281/zenodo.12691840.

Reference a Journal Article:

Brahina O.S. Anti-Crisis Directions of Development of Post-War Entrepreneurship in Ukraine / O.S. Brahina, M.Ye. Bondarchuk // *Economics: time realities. Scientific journal.* – 2024. – № 3 (73). – P. 22-31. – Retrieved from: <https://economics.net.ua/files/archive/2024/No3/22.pdf>.
DOI: 10.15276/ETR.03.2024.3. DOI: 10.5281/zenodo.12691840.

